

Життя Києва під владою білогвардійців (вересень–жовтень 1919 р.)

У статті розглянуто короткий період життя міста Києва та його мешканців під владою військового режиму Збройних сил Півдня Росії: місцеве самоврядування, стан міського господарства, соціально-побутові умови, освіта, громадське життя міста.

В статье рассматривается короткий период жизни города Киева и его жителей под властью военного режима Вооруженных сил Юга России: местное самоуправление, состояние городского хозяйства, социально-бытовые условия, образование, общественная жизнь города.

A short period, when Kyiv and townspeople in 1919 lived under the power of the “white» regime of Military forces of South Russia, is described at the article. It deals with the institutions of municipal government, economy, mode of life, education, public activities.

Населення України у повній мірі відчуло на собі наслідки багаторічних соціальних катаклізмів — революцій і воєн 1917–1921 рр. Воно потерпало від військових дій, політичної нестабільності, зміни політичних режимів та радикальних соціально-економічних перетворень. Економічні негаразди, господарська розруха, різке падіння життєвого рівня, які їх супроводжували, особливо позначилися на житті великих міст. Повсякденне життя городян ускладнювалося ще й побутовими проблемами, які для них могли бути розв’язані лише централізовано міською владою: водопостачання, опалення і освітлення житлових будинків та громадських будівель, міський транспорт, постачання продовольства, функціонування закладів охорони здоров’я, освіти і культури.

У 1919 році Київ тричі переживав зміну політичних режимів. Киянам довелося жити під владою УНР Директорії, Української Радянської соціалістичної Республіки, білого режиму Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР). Денікінський режим, що проіснував на українських землях близько півроку, є найменш дослідженим в історії Української революції. Білий рух являв собою політичну силу, яка пропонувала альтернативний більшовизму шлях виводу Росії з постімперської кризи. Його ідеологія мала консервативно-ліберальний характер і була близькою до кадетської. Образно кажучи, білі прагнули повернути колишню Російську державу у стан до жовтня 1917 р. Режим декларував відновлення законності і порядку, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги у суспільстві соціально-економічну політику, що позитивно сприймалося більшістю населення. Революційні процеси та їх наслідки, зокрема зростання національної свідомості колишніх поневолених народів, були проігноровані білогвардійцями. Вони залишалися прихильниками «єдиною і неділимої Росії».

В даній статті представлено начерки життя міста Києва в умовах військового режиму ЗСПР. Оскільки йдеться про нестабільний у військово-політичному аспекті, короткий період у три з половиною місяці, при дослідженні його відчувається брак документів. Головним джерелом слугувала тогочасна київська преса та свідчення жителів міста.

30 серпня¹ Київ був залишений Червоною армією. На цей час його встигли покинути радянські державні установи. За два з лишком роки революції у Києві склалася певна традиція: коли попередня влада вже залишила місто, а нова ще не вступила у свої повноваження, діяла Міська дума — орган місцевого самоврядування, обраний на перших в Росії демократичних муніципальних виборах у серпні 1917 р. Починаючи з часів Української Держави, дума існувала лише формально, не брала участі у керівництві містом і з'являлася лише у часи «безвладдя».

Рано вранці 31 серпня з боку Святошина до міста увійшли частини армії УНР. Командування порозумілося з київським міським головою Є.Рябцовим і невдовзі жовто-блакитний прапор

з'явився над Міською думою. Трохи пізніше з-за Дніпра з боку Дарниці підійшов передовий загін Добровольчої армії на чолі з генералом М.Бредовим. Кияни з ентузіазмом вітали і тих, і інших, хоча прихильників білогвардійців було значно більше.

Українська армія мала наказ уникати збройних сутичок з денікінцями, оскільки ще існував шанс домовитися з ними про спільну боротьбу проти Червоної армії. Добровольці ж вважали українців такими ж ворогами, як і більшовиків. Після перестрілки на вулицях розпочались переговори. Українцям довелося піти на поступки й залишити місто. Наступного дня у Києві встановилася влада білогвардійців.

1–2 вересня місто перебувало у піднесеному настрої, кияни сприймали Добровольчу армію як свого визволителя. Офіцери і солдати в англійських одностроях кольору хакі мали гарний вигляд, справляли враження справжньої армії — міцної, дисциплінованої військової сили. Народ збирався на вулицях і площах, багато було у святковому вбранні, жінки — у білих сукнях. Люди раділи не тільки від приходу Добровольчої армії, а скоріше святкували звільнення від панування більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали натовп, панувала якась загальна єдність, яка нагадувала перші дні Лютневої революції².

Для киян, які вже пережили кілька періодів української та більшовицької влади, прихід Добровольчої армії був пов'язаний із сподіваннями на краще. Скориставшись із загального піднесення, вже 2 вересня у місті було відкрито 5 вербовочних пунктів. Запис добровольців відбувався успішно, до армії зголошувалися викладачі, студенти, гімназисти, робітники. 8 вересня (у неділю) київські театри (Оперний, «Соловцов» та ін.) дали спектаклі, весь збір від яких був перерахований на користь Добровольчої армії. 10 вересня силами київських артистів в Оперному театрі був організований концерт на користь Червоного Хреста та жертв громадянської війни, у якому взяли участь знамениті співаки Л.Собинов та А.Смирнов.

Своє ставлення до нової влади кияни виявили також 7 вересня, коли до міста з метою інспекції військ та державних

установ прибув командувач Добровольчої армії генерал В.Май-Маєвський. Привітати генерала вийшли на вулиці багато людей. На його честь відбувся парад військ та молебень на Софійській площі. 10 вересня за участі командувача та в присутності великої кількості народу була відслужена панахида за митрополитом Володимиром (Богоявленським), генералами М.Духоніним, Ф.Келлером та численними жертвами останнього перебування більшовиків у Києві³.

У перші дні вересня місто було охоплене сумними настроями. Стали відомі списки розстріляних в останні дні більшовицького режиму. За повідомленнями Київської губчека за тиждень перед залишенням міста «в порядку червоного терору» було страчено 147 осіб⁴, загальне ж число жертв більшовицького терору сягало кількох тисяч. Серед них були відомі кияни — педагог і громадський діяч В.Науменко, професори університету Св. Володимира П.Армашевський та Т.Флоринський та багато інших. Щоби продемонструвати мешканцям злочини більшовизму для загального огляду були відкриті в'язниці та морг Анатомічного театру, у якому перебували тіла розстріляних. Люди шукали своїх рідних і близьких. Відбувались похоронні процесії, у церквах служили панахиди за загиблими, газети виходили у жалобних рамках. Практично не залишилося організації чи установи, де б не загинули співробітники. Міська влада влаштувала похорони жертв громадянської війни на Лук'янівському кладовищі.

Злочини більшовицької влади стали предметом спеціальної уваги денікінської адміністрації. 3 вересня судові слідчі С.Міляшкевич та В.Пучковський порушили карну справу по факту катувань і розстрілів у Київській ЧК. У присутності представників іноземних держав, Міжнародного Червоного хреста, міського самоврядування та громадськості вони оглянули приміщення губчека на вул. Садовій, 5. Генерал М.Бредов видав 9 вересня наказ про утворення комісії для розслідування діяльності Київської ЧК на чолі з генерал-лейтенантом Ф.Рербергом, яка складалася з представників воєнного відомства, Міської управи та прокуратури⁵.

Загальні антибільшовистські почуття підігрівала чорносо-тенна преса, яка хоч і не була офіціозом влади, проте стояла до неї досить близько. Як і всюди, прихід Добровольчої армії до Києва супроводжувалося хвилею російського націоналізму. В першому номері поновленої газети «Киевлянин» її видавець Вас.Шульгин, войовничий російський націоналіст, нагадав чи-тачам слова свого батька, що Південно-Західний край «є руський, руський, руський», і пообіцяв не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським катам». Випади преси, провокаційні чутки поширювали думку про більшовизм як жидівський національний рух, спрямовували народний гнів проти євреїв. Особливо надавався в цьому блискучий публіцист Шульгин. Оскільки київську ЧК очолював єврей, він вважав, що має до євреїв, як ворогів руського народу, свій особистий рахунок. До рук ЧК потрапив список членів створеної Шульгиним 1908 р. у Києві організації «Клуб русских националистов». І хоч органі-зація у 1918 р. припинила існування, за цим списком близько 70 осіб — усі, хто на той час залишався в місті, були розстрі-ляні⁶. Антисемітська пропаганда поширювалася з мовчазної згоди офіцерів-добровольців. В перші дні мали місце випадки пограбувань військовими єврейських осель, знущань, розправ і самосудів. Євреїв безпідставно заарештовували за стандартним звинуваченням у більшовизмі, виникла загроза погромів.

Занепокоений поширенням погромних настроїв, міський голова Є.Рябцов звернувся до коменданта міста полковника Удовиченка із заявою про неприпустимість розправи над підоз-рюваними у більшовизмі та євреями. Військова влада вжила певних превентивних заходів, і на деякий час порядок у місті був відновлений. Проте упередженість у ставленні до євреїв залишалася. Академік В.Вернадський, який мешкав в той час у Києві, вважав, що витoki цього явища криються у почуттях помсти, надзвичайно поширених серед усіх верств суспіль-ства. «Антисемітизм надзвичайний, — занотував він у щоден-нику в вересні. — «Жид» — слово, прийнятне в суспільстві... Ясно усвідомлюють неможливість обмеження прав євреїв за

законом — але бажають й говорять про необхідність обмежити їх фактично — суспільство не буде їх допускати. Очевидно, це ті настрої, які в Америці існують по відношенню до юридично рівноправних чорних»⁷.

Всю військову і цивільну владу у т.зв. Київській області (Київська та Чернігівська губернії) здійснював «головноначальствующий» генерал А. Драгомиров. Військовим губернатором Київщини став генерал М. Бредов. Згодом 13 вересня приступив до виконання обов'язків цивільний губернатор Г. Чернявський, але права його були обмеженими. Своїм наказом він припинив з 1 вересня дію законів радянської влади. Як символ повернення дореволюційних порядків був відновлений час за старим стилем і переведені годинники за петроградським часом. Перші кроки білогвардійської влади були спрямовані на встановлення правопорядку, відновлення нормального життя міста — міського самоврядування, суду, преси, навчальних закладів. 5 вересня губернатор затвердив тимчасовий склад виконавчого органу Думи — міської управи на чолі з головою Є. Рябцовим. Дії міського самоврядування регламентувалися «Положенням про міське самоврядування» та законом про вибори гласних від 25 серпня 1917 р.

Міська дума, яка опікувалася питання матеріально-побутового та гуманітарного характеру, повністю залежала від військової влади. Це була загальна проблема місцевого самоврядування на підконтрольних ЗСПР територіях. Через інфляцію, несплату населенням податків воно практично не мало коштів на утримання інфраструктури. Доводилося постійно звертатись до військової влади з проханнями про асигнування. Військова адміністрація не займалася питаннями міського господарства, тому хоч далеко не в повному обсязі, фінансувала місцеву владу. В результаті міське самоврядування втрачало самостійність, оскільки існувало виключно на бюджетні кошти⁸.

Перший серйозний конфлікт між Думою і військовою владою виник з приводу виборів. Відповідно до ухваленого денікінським урядом (Особливою нарадою) закону про вибори

до місцевого самоврядування, 24 вересня Київська міська управа ухвалила розпочати підготовку до виборів та створила виборчу комісію. Виборче право надавалося громадянам Російської держави від 25 років за умови, що вони два роки постійно проживають у даному місті. Військові участі у виборах не брали. Вважаючи проведення виборів передчасним, губернатор М.Бредов не погодився з рішенням управи і подав протест в адміністративний відділ Округного суду.

Міська управа просила суд залишити протест губернатора без уваги, адже із датою виборів вона не визначалася. Своє ж рішення мотивувала технічними ускладненнями. Складання виборчих списків, які мали з'явитися за три місяці до виборів, могло затягнутися, тому що більшовики знищили майже всі подвірні книги. Конфлікт вдалося залагодити, проте до питання про вибори міська управа більше не поверталася⁹.

Колишню міліцію було реорганізовано у денікінські органи правопорядку — державну стражу, яку очолив полковник Барцевич¹⁰. Було видано ряд наказів про покарання офіцерів і солдат за самосуди, грабунки та погромну агітацію. У дореволюційному вигляді була відновлена судова система: Округний суд та усі департаменти Київської судової палати. Знову зібралася Рада присяжних повірених¹¹.

Разом з Добровольчою армією до Києва повернулися іноземні консули, країни яких офіційно не визнали радянської Росії, а тому були вислані більшовиками: англійський, французький, американський та італійський, сподівалися на прибуття польського¹². З 9 вересня було відновлене пряме залізничне сполучення Київ–Полтава–Харків, з 12 вересня — Київ–Фастів–Цвіткове–Бобринська. Розпочався рух пароплавів до Кременчука та Катеринослава.

Нова влада подбала про зміну зовнішнього вигляду міста. За кілька днів зникли усі сліди більшовицької наочної агітації. Прибрали численні пам'ятники Марксу, Енгельсу, Леніну та іншим діячам комунізму. Зникли різні більшовицькі оголошення. На будинок Міської думи повернули зображення

покровителя Києва Михаїла Архангела. Послідовно демонструючи своє негативне ставлення також і до української присутності в місті, влада прибрала й українську символіку та написи. На будинку Педагогічного музею було поновлено гасло «На благое просвещение русского народа». З будинку державного банку знято українську вивіску і замінено російською. На цих будинках знову з'явилися масивні двоголові орли. На вокзалі усі українські написи замінили на російські. Відновили прибрані минулого року з пам'ятника Б.Хмельницькому слова «Волимо под царя Московского православного» та «Богдану Хмельницкому — единая неделимая Россия». На фронтоні університету з'явилася його дореволюційна назва «Императорский университет Св. Владимира»¹³. Щодо пошкодженого у перші дні пам'ятника Т.Шевченку, генерал В.Май-Маєвський видав розпорядження провести розслідування і покарати винних.

Цікаво, що жителі Києва також швидко позбулися більшовицьких звичок у звертанні та спілкуванні між собою. Академік В.Вернадський записав у ці дні в щоденнику: «Зникли «товариші», з'явилися панове, добродії і т. ін., й уся розмова набула зовсім іншого характеру»¹⁴.

Київський адвокат А.Гольденвейзер влучно охарактеризував час перебування білогвардійців у Києві. «Епоха добровольців, — писав він у спогадах, — особливо на початку, була епохою відродження і відновлення усього зруйнованого радянським режимом. ...Це була остання можлива спроба відновлення в прямому сенсі цього слова, тобто відновлення без будівництва заново, шляхом простого скасування усього заподіяного більшовиками. У Києві, де більшовики провели усього півроку, таке відновлення було ще можливим. Знищені більшовиками установи ще існували, їхній матеріальний і особовий склад ще був в наявності. Достатньо було прибрати наліт декретів, і все могло ще воскреснути — суд, міське самоврядування, університет, торгівля, банки і т. ін. Така можливість тоді ще була, але це була остання можливість...»¹⁵.

Під знаком відновлення нормального життя пройшли перші тижні денікінської влади в Києві. 6 вересня за наказом військового губернатора були скасовані усі ордери на житлові та інші приміщення, видані радянською владою, встановлювався 7-денний термін для повернення їх колишнім власникам. Люди поверталися до своїх квартир, шукали реквізовані меблі. Установи (банки, контори, навчальні заклади та ін.) наводили порядок та ставали до роботи. Частину будинків знову було реквізовано під денікінські установи, але власникам повертали меблі, особисті речі.

Найбільше постраждали від перебування більшовиків заможні центральні квартали міста — Печерськ, Липки. Щоби привести місто у нормальний стан, за свідченням київської студентки, потрібні були «роки й мільйони». Вона згадувала: «Всюди та сама картина, навіть у школах: меблі з одних приміщень забрані до інших, де їх навмисне поламали й забруднили, шпалери порвані, скло вибите, підлога затоптана й запльована»¹⁶. В деяких квартирах мешканці наводили порядок, але були й такі, що байдуже жили серед чужих обломків, очевидно не дуже вірячи, що добровольці прийшли надовго. Заможне єврейське населення, яке також постраждало від більшовиків, співчуття у денікінців й частини киян не викликало.

Були звільнені особи, призначені на відповідальні посади радянською владою, а також відновлені на посадах ті, хто був звільнений. Ректор університету Св. Володимира Є.Спекторський дав розпорядження поновити на службі безпідставно звільнених помічників ректора В.Богданова, Є.Лозинського, Г.Захарченка, П.Більченка та численних службовців клінік, лабораторій, бібліотеки та канцелярії. Він звернувся циркулярно до деканів факультетів з вимогою переглянути усі постанови по призначенню молодших викладачів, обранню приват-доцентів та професорських стипендіатів за період радянської влади. Особи, яких факультети бажали залишити на відповідних посадах, мали бути переобраними і затвердженими Радою університету¹⁷. Влада не визнала атестатів про середню

освіту, виданих за радянських часів. До вищої школи такі особи могли вступати лише як вільні слухачі. Протягом наступних двох років вони мали скласти іспити та отримати законний атестат.

Спостерігалось поживалення у торгово-фінансових колах. Відновили діяльність Київський торгово-позиково-промисловий, Торгово-промисловий та Український народний кооперативний банки; акціонерні товариства «Товарообіг», «Товариство цукрових заводів», «Товариство Дніпровського фанерного заводу», контора Бродського та ін. Враховуючи інтереси середніх та нижчих верств населення, тимчасово до 10 вересня були допущені до обігу радянські гроші, т.зв. «п'ятаковські». Приймалися й українські гроші. Поступово їх замінили білогвардійські, надруковані у Ростові-на-Дону. Відновили діяльність державні ощадні каси, було оголошено, що дрібні вклади (до 5 тис.) будуть повернуті вкладникам повністю. Велику роль в економічному житті міста відігравала кооперація, яка зазнала від радянської влади найменших втрат.

За більшовицького панування чи не найгострішою в місті була продовольча проблема. Нестача хліба призводила до його дорожнечі, хліб коштував 20 крб за фунт, сягнувши в серпні 70 крб. Військова влада відмовилася від нормованого постачання і відновила вільну торгівлю. Разом з міською управою було організовано закупівлю продуктів для населення за допомогою кооперативів — Дніпросоюзу, Центросоюзу, робочого кооперативу «Жизнь» та ін. Поліпшенню продовольчої ситуації сприяли відновлені економічні зв'язки міста з селом. Звільнені від продрозверстки селяни охоче везли продукти до міста. Із збільшенням підвозу продовольства помітно впали ціни на ринку.

Військова влада взяла під контроль роботу пекарень і наказала їх власникам негайно приступити до випічки та продажу хліба. Підприємці були попереджені, що в разі невиконання наказу їхні запаси борошна будуть вилучені та безкоштовно роздані населенню. Власники великих хлібопекарень запропонували міському голові Є.Рябцову усе борошно, яке надходило

до міста, направляти на оптові склади й обіцяли в такому разі швидко знизити ціну на хліб до 10 крб. за фунт, в той час як дрібні пекарі пропонували його за спекулятивними цінами. На початку жовтня ціна на хліб у Києві встановилася на рівні 5–7 крб за фунт. Газета «Киевская жизнь» назвала це «найкращим показником того процесу оздоровлення життя, який розпочався після вигнання більшовиків»¹⁸.

Життєзабезпечення великого міста напряму залежало від постачання паливом. Перебої з ним відчувалися від початку революції, тому ця проблема стояла перед київською владою за усіх політичних режимів. Вже 3 вересня була відновлена діяльність паливного відділу, який існував у складі міської управи. Створена ним комісія взяла під контроль усі наявні в місті запаси палива, припинила його видачу за виданими радянською владою ордерами, звернулася до військового коменданта з проханням забезпечити охорону складів.

Вугілля та нафти, які постачалися централізовано, вистачало лише для електростанції та водопроводу. Будівлі опалювалися виключно дровами. Для створення їх запасів на зиму паливний відділ організував заготовки у навколишніх лісництвах — Трипільському, Межигірському, Старо-Петрівському, у міському лісі в Пуща-Водиці. Доставка здійснювалася залізницею (вузкоколійками) та водним транспортом по Дніпру. Уявити, наскільки гостро стояла проблема з опаленням, можна із зростання ціни на дрова, встановленої паливним відділом: 5 вересня 1 куб. сажень коштувала 2350 крб., з 8 вересня ціна була підвищена до 4000 крб., з 2 жовтня — до 5000 крб.¹⁹ Ще минулої зими кияни масово встановлювали в квартирах саморобні залізні пічки (згодом названі «буржуйками»), які слугували і для опалення, і для приготування їжі. Ставало зрозумілим, що вони стануть у пригоді й цієї зими.

З початку жовтня почалися перебої в роботі електростанції. На кілька годин відключалася електрика, а відповідно й водопостачання. В середині жовтня міська влада констатувала повну відсутність запасів палива у місті. Ї хоч Донбас перебував під

владою білих, надії на поліпшення ситуації не було, оскільки у зв'язку з розширенням контрольованої ЗСПР території усе паливо відправлялося на північ до міст Великої Росії²⁰. Шукаючи альтернативні види палива, міська влада видала Києво-Дніпровському кооперативу аванс на виробництво паливних брикетів із навозу. Йшли переговори про розробку запасів торфу навколо Києва. Та все було марним, становище із паливом у місті дедалі погіршувалося, з настанням холодів воно наблизилося до критичного.

Оскільки Київ жив за законами військового часу, слідом за іншими територіями на нього було розповсюджено Обов'язкову постанову військової влади від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу було заборонено проведення зборів, мітингів, з'їздів і лекцій; утворення товариств, союзів і т.п. організацій; на постановку театральних спектаклів та кінематографу вимагався дозвіл державної стражі; регламентувався продаж спиртних напоїв та азартні ігри²¹. Проте вже з 8 вересня почали працювати театри, кінематограф, різні розважальні заклади.

Громадське життя міста в перший місяць було дуже активним. Пройшли загальні збори київських адвокатів, лікарів, журналістів. Ще до вступу білої армії 29–30 серпня відбулись збори представників 22 профспілок, на яких було обрано тимчасове бюро Київської ради професійних спілок. 6 вересня воно провело багатолюдні збори робітників у Міській думі, робітничий мітинг на Шулявці. Відповідно до денікінського законодавства профспілковий рух тепер залишався поза політикою і займався суто робітничими питаннями.

7 вересня відбулися загальні збори Київського обласного Воєнно-промислового комітету (ВПК). Вони ухвалили розпочати в усіх галузях господарства діяльність по постачанню армії. 13 вересня пройшли скликані ВПК збори громадських і технічних організацій міста. Мова йшла про відновлення економічного життя міста, допомогу Добровольчій армії²². Відновив діяльність Всеросійський союз земств і міст.

У громадському житті Києва помітну роль відігравали організації російського націоналістичного спрямування, що сповідували ідеологію, на якій власне й базувався білий рух. Київське відділення загальноросійської організації «Союз освобождения России» очолював російський громадський діяч, народний соціаліст Д.Одинець, який у 1918 р. був міністром великоруських справ УНР. Діяли також «Национальный центр» на чолі з протоієреєм К.Агеєвим та «Национальное объединение», головою якого був А.Сахаров. Усі ці організації напівлегально існували у Києві за часів Української Держави. З приходом Добровольчої армії вони відновили свою діяльність. Найбільш відомою і дієвою серед них був «Союз освобождения России», який відкрив власний клуб з метою проведення агітації і пропаганди. Проте діяльність його не набула великої популярності серед киян. Запланований до читання цикл безплатних лекцій з тематики відродження Росії довелося відмінити. За відсутності слухачів відбулася лише одна лекція у Міській думі²³.

Були відновлені періодичні видання, закриті більшовиками. Вже згадана газета «Киевлянин», видавець якої В.Шульгин прибув до міста 31 серпня разом із військами, з'явилася 3 вересня. Близька до соціал-демократів (меншовиків) газета «Киевская мысль», припинила вихід у грудні 1918 р. Тепер у складі її видавців відбулися суттєві зміни, й газета стала виходити з 7 вересня під назвою «Киевская жизнь». З'явилися нові видання. Серед щоденних газет згадаємо ліберальну «Киевское эхо» та реакційну, з неприхованою антисемітською спрямованістю «Вечерние огни», перше число якої побачило світ вже 1 вересня.

Була відновлена й українська демократична преса. 16 вересня під редакцією А.Ніковського та С.Єфремова вийшла газета «Рада», 23 вересня — нова щоденна газета «Слово» (редактор і видавець О.П.Мишка). 25 вересня друкування «Ради» було призупинено наказом київського губернатора Г.Чернявського за «самостійницький напрям», який суперечив політиці чинної влади. Натомість 27 вересня з'явилася нова газета «Промінь», навколо якою гуртувалися відомі українські діячі Л.Абрамович,

М.Вороний, С.Єфремов, П.Зайцев, М.Зеров, М.Івченко, В.Міаковський, А.Ніковський, В.Прокопович, Н.Романович-Ткаченко, В.Садовський, Ол.Саліковський, П.Стебницький, П.Тичина та ін.²⁴

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та воєнними діями. У видозміненому вигляді вона все ж існувала. Так, зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Тому газети, зокрема українські, іноді виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. Газета «Промінь» констатувала, що «становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала спромоги вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього». Водночас газета констатувала, що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб. Це могло бути або визнання, що «напрям» видання не той, або створення технічних перешкод — обмеження постачання паперу для українських видань, закриття друкарень і т. ін.²⁵

Одним з джерел фінансування усіх воюючих сторін в часи громадянської війни були контрибуції — надзвичайні разові податки, якими обкладалося населення. З огляду на те, що жителі Києва майже одностайно підтримали військову владу ЗСПР, остання контрибуції в Києві не оголошувала. Натомість 15 вересня нарада представників громадських, фінансових, торгово-промислових, кооперативних та робітничих організацій ухвалила провести самооподаткування населення на користь Добровольчої армії. Передбачалося зібрати у такий спосіб до 300 млн. крб. Була утворена комісія для визначення розміру та розподілу оподаткування серед громадян міста, відповідно до їх майнового стану²⁶. Головний тягар, безумовно, припадав на заможні верстви. Збір коштів починався з великим ентузіазмом. Вже у перші дні газети повідомляли про внесені суми: Київський комітет лікарів вніс 1 млн крб, київські банки — 1 млн, Києво-Печерська лавра пожертвувала 50 тис. крб, крім того, як

домовласник — ще 16 тис., митрополит Антоній від себе особисто — 10 тис.

Був утворений Комітет допомоги Добровольчій армії, який 21 вересня провів патріотичну акцію «День русського флага» з метою привернути увагу киян до збору коштів на користь армії. В цей день на вулицях міста було зібрано добровільних пожертв на суму до 1 млн крб.²⁷ 1–2 жовтня відбулося «Свято народних героїв» з тією ж метою. Поширеним явищем стали благодійні спектаклі на користь Добровольчої армії. 10 жовтня відбулася благодійна вистава «Фауст» в оперному театрі. 13 жовтня виручка від вистав усіх київських театрів і кінотеатрів була перерахована на користь передового санітарного загону «Київ — генералу Бредову». Перед виставою в Оперному театрі виступали міський голова Є.Рябцов, представники Добровольчої армії та Всеросійського союзу земств і міст.

У зборі коштів були задіяні громадські організації, торгово-промислові підприємства, установи, профспілки, домові комітети. Зокрема, Рада університету Св. Володимира обговорила на своєму засіданні 15 вересня питання про надання допомоги Добровольчій армії та ухвалила старшим викладачам (професурі та доцентам) робити щомісячні обов'язкові внески в розмірі 10% місячного утримання. При цьому було висловлено побажання, щоби молодші викладачі та службовці також взяли участь у самооподаткуванні. Встановити розмір допомоги вони мали власноруч. У Київському міському архіві є довідки про внески університетської професури, серед них зустрічаються імена визначних вчених: проф. Л.Яснопольський вніс 185 крб (серпень), 225 крб (вересень); проф. К.Воблий — 110 крб (серпень), 280 крб (вересень), 140 крб (жовтень); проф. Г.Де Метц — 202 крб (серпень), 267 крб (вересень), 127 крб (жовтень). Робили внески й рядові співробітники: працівниця канцелярії Н.Свенцинська внесла 40 крб (серпень), 25 крб (вересень)²²⁸. За словами членів комісії по самооподаткуванню перший етап її роботи на кінець вересня був завершений, внески через підприємства, установи та домові комітети надходили регулярно²⁹.

Національна політика командування ЗСПР щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненому 25 серпня. Повністю проігнорувати українську проблему білий режим не міг, тому відмовляючи «малоросам» у праві на самовизначення, обіцяв поважати «особливості місцевого побуту». Вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби українці підтримати денікінську владу. Вживання «малоруської мови» допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта була дозволена, але позбавлена державного фінансування. Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова³⁰. Фактично, це було задоволення вимог «культурної автономії», наданої українцям ще Лютневою революцією. Водночас головною метою Київського відділення Осваг³¹ була визначена боротьба з «українством»³². На будь-які прояви «самостійництва» та «мазепинства» влада реагувала миттєвою заборонаю. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу чиновників, які працювали в урядових структурах УНР та Української Держави³³. З тих же міркувань була ліквідована неполітична організація Український Червоний хрест, створена в часи української державності. Часопис «Вільна українська школа» притягнувся до суду за розсилку попередніх номерів (1918–1919), у яких, на думку влади, було «багато агітаційних матеріалів».

Прихід денікінського війська у Київ, попри «єдинонеділимську» спрямованість встановленого ним режиму, викликав певні ілюзії в українській громаді. Цікавий документ був надрукований в газеті «Україна», офіціозі УНР, що виходила у Кам'янці-Подільському. Це «Бюлетень № 1 Комітету українських громадських організацій м. Києва» від 6 вересня 1919 р., у якому повідомлялося: «Події останнього тижня в Києві дуже розворушили місцеве українське громадянство. Розпорошене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання.

Першого ж дня по пам'ятній неділі 18/31 серпня зібрались представники українських політичних партій та громадських організацій на спільну нараду про сучасне становище. На нараді

були репрезентовані демократичні українські організації, які стоять на антибільшовицькій платформі. Нарада ухвалила умови об'єднання і спільну для всього громадянства платформу: Українська державність; Установча Українська рада; боротьба з більшовиками; вселюдне виборче право на демократичних підставах; аграрна реформа; забезпечення усіх громадянських та національних прав.

На підставі цієї платформи закладено комітет об'єднаних українських громадських організацій, який приступив до роботи. Його найперше завдання — об'єднати на своїй платформі найширші кола українського громадянства, порозумітися з українськими колами по той бік фронту. Друге — захист українських культурних цінностей, бо новий курс загрожує їм повною руйнацією та знищенням»³⁴.

Як згадувалося вище, дозвіл на створення громадських товариств давав військовий губернатор, тому не важко уявити подальшу долю ініційованого об'єднання. Жодних згадок про нього в подальшому виявити не вдалося. І все ж українське громадське життя поживалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед національних організацій найбільш активною і помітною була діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти, Всеукраїнської учительської спілки, діяла «Просвіта», яка на власний кошт утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячі садки. Були відновлені український клуб і театральна трупа в Лук'янівському народному домі, постало кілька нових театральних і музичних колективів. Позбавлені державної матеріальної підтримки, продовжували попередню наукову діяльність окремі установи УАН, Український геологічний комітет, Українське наукове товариство, Комітет охорони пам'яток. Виходили друком нові книжки «України», «Літературно-наукового вісника», «Книгаря», «Нашого минулого».

Влада упереджено ставилася до громадських акцій українців, тому використовувалася будь-яка нагода, щоби зібратися разом. Серед громадських подій, що єднали українців, в газетах

є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета-«неокласика», секретаря товариства «Музагет» В.Кобилянського. Зібралось багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів в національному вбранні. Урочиста траурна процесія пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувались промови. З нагоди відкриття кооперативного лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ («Союзбанку») 26 вересня було влаштоване кооперативне світо у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній³⁵.

За денікінським законодавством діяльність профспілок обмежувалася економічними та суто робітничими питаннями: безробіттям, страхуванням, охороною праці тощо. Влада повернула підприємства колишнім власникам та захищала їх інтереси. Але як військово-політична, так і соціально економічна ситуація була несприятливою для розвитку економіки, тому відбувалося масове згортання виробництва. Тимчасове бюро профспілок повідомляло про закриття підприємств і скорочення штатів вже в перші дні існування нової влади. Безробіття поширювалося серед найбільш кваліфікованих кадрів — металістів, харчовиків, торгово-промислових службовців, аптекарів. За перші 15 днів роботи біржа праці зареєструвала 15 199 відвідань та поставила на облік 7 562 безробітних. В той час попит на працю складав лише 1082 робочих місця, з яких 286 — для чорноробів³⁶.

Профспілки мали дуже обмежені фінансові можливості й не могли допомагати безробітним у повному обсязі. Спочатку каса надавала допомогу 1200 безробітним, на що було витрачено 280 тис. крб. Допомога складала 20 крб на день протягом двох місяців, згодом вона була зменшена до 14 крб. протягом шести тижнів. Звертання ради профспілок до міського самоврядування виявилось безрезультатним. Міська управа відмовилася займатися питаннями безробіття, вважаючи це справою держави. На кінець жовтня кількість безробітних у Києві сягала 40 тис.³⁷

Так само не забезпечувалось соціальне страхування. Лікарняні каси, які діяли з 1917 р., перебували на грані банкрутства.

Величезне число підприємств заборгувало їм великі суми. За час націоналізації аптеки й лікарні не виставляли касам рахунків, медичне обслуговування відбувалося за наказами більшовицьких органів охорони здоров'я. Тепер ці рахунки було пред'явлено касам, але отримати гроші з підприємців було нереально. Культурно-освітня праця при Київській раді профспілок майже занепала. Через брак коштів було закрито робітничий технікум і 7 технічних шкіл.

За денікінців у Києві виникла нова течія профспілкового руху, яка відповідно до прізвища її засновника та керівника інженера К.Кірсти, отримала назву «кірстовщина». Це був політичний проект денікінської контррозвідки, метою якого було створити лояльні до білої влади профспілки. На отримані від влади гроші (500 тис. крб) К.Кірста створив «Організаційний комітет по об'єднанню всіх професійних робітничих спілок м. Києва», почав видавати газету «Путь рабочего», яка пропагувала ідею «гармонії класових інтересів» та підтримку Добровольчої армії. Частина робітників його підтримала, але масової організації створити не вдалося. У жовтні 1919 р. з ініціативи комітету було створено військову організацію — «робітничо-офіцерську роту», яка згодом брала участь у боях під Києвом проти Червоної армії³⁸.

Серед інших галузей міського життя особливе занепокоєння як міської влади, так і громадськості викликав стан освіти. Але в перший місяць були більш нагальні справи забезпечення життєдіяльності міста, тому розпочати навчальний рік з початку вересня не вдалося. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, не було запасів палива на зиму, бракувало підручників. Головною причиною, яка ускладнювала вирішення будь-якого питання, безперечно, був брак фінансування.

Найгіршим, невизначеним було становище української школи, якій за денікінським законодавством було відмовлено у державному фінансуванні. Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора

університету Св. Володимира проф. Є.Спекторського. Делегації від чотирьох київських українських гімназій, яка 17 вересня звернулася по фінансову допомогу, він відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту»³⁹.

Іншим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва. 14 вересня правління Всеросійського учительського союзу — профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, надрукувало в газетах резолюцію про рівноправність мов в освіті: «Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу на рідній мові... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському внести свою лепту до скарбниці світової культури. До проведення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство»⁴⁰. 18 вересня резолюція стала предметом обговорення на багатолюдних зборах учителів під головуванням керівника Київської організації спілки З.Архимовича. Думки розділилися, частина вчителів не погоджувалася з резолюцією, але більшість вважала рішення влади щодо української освіти несправедливим. 27 вересня питання було повторно поставлене й проголосоване на учительських зборах. Більшістю 259 голосів проти 137 було ухвалено постанову: вважати вчинки правління правильними і затвердити опубліковану резолюцію⁴¹.

Також підтримала право українців на освіту Міська дума. Член управи, голова міського комітету з народної освіти А.Ярошевич зробив 24 вересня доповідь, у якій запропонував залишити українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Міською думою, і за це рішення голосували усі гласні, в т.ч. й «непартійного руського блоку». Міська управа ухвалила: «1) принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням на українській мові; 2) порушити перед

генералом Денікіним клопотання про надання Київському міському самоврядуванню права утримувати за свій рахунок такі заклади»⁴². Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч міська дума ще неодноразово порушувала перед владою питання про українську освіту, поліпшити її становище вона не змогла.

Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі. Міська управа зменшила число шкіл на 50%; учнів передбачалося розподілити таким чином, щоби на кожен комплект (клас) 1-ї групи припадало від 50 до 55 осіб; 2-ї — 40–45; 3-ї — 30–40; 4-ї — 20. Нових шкіл управа не відкривала і, щоби заткнути фінансову дірку, встановила плату за навчання в нижчих початкових школах, які раніше були безплатними, 100 крб на рік, а у середніх та вищих — значно її збільшила⁴³.

Українську освіту у 1919 р. рятували він занепаду самі українці, які сприйняли це як свій громадський обов'язок й виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського характеру, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд Товариства шкільної освіти робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного проценту від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив «Городской потребитель» на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. крб, а загалом київські кооперативи виділили 3 млн. крб. Товариство ПОЮР⁴⁴ виділило 500 тис., потім ще 1 млн крб, ухвалило перераховувати 1% з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відраховувати 2% доходів на українську школу. Масовим явищем були різні благодійні акції, вистави і концерти, які влаштовували як професійні актора, так і аматори. Газети зафіксували участь у них відомих митців, корифеїв української сцени М.Садовського, М.Заньковецької, В.Верховинця та ін.

Газета «Слово» за ініціативою читача Микитенка надрукувала 31 жовтня наступне звернення: «35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл.

Невже ви не дали ще того карбованця?» й розпочала збір пожертвувань. Газета щоденно друкувала списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви поступили від І.Терпила (1000 крб) та М.Прокоповича (500 крб). Цікаво, що до збору коштів прилучалися й неукраїнці. Група діячів єврейських політичних партій (М.Зільберфарб, А.Літвак та ін.) надіслала 1000 крб. В листі до редакції вони написали: «...Підтримка української національної школи у сучасну важку хвилину є обов'язком демократії не тільки одного українського народу, але й усіх національностей України»⁴⁵. Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли приступити до навчання. Першою розпочала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т.Шевченка. Усього ж число українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Проте заняття в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувалися нерегулярно.

Вище командування Добровольчої армії видало наказ про початок з 1 жовтня навчання у вузах. Але у Києві це ускладнювалося відсутністю палива для навчальних закладів. Найбільшою прихильністю білої влади користувався університет Св. Володимира. Рада університету одразу привітала війська генерала М.Бредова та запропонувала «посильну допомогу»: клініки, хімічні й бактеріологічні лабораторії, участь викладачів (історико-філологічного та юридичного факультетів) у адміністративній праці та пропаганді «єдиної неділимої Росії». З цією метою 25 вересня в університеті відкрився агітаційно-просвітницький відділ⁴⁶. Було також вирішено надавати приміщення університету для військових потреб, створити Комітет швидкої допомоги чинам Добрармії, провести ряд виставок з метою збору коштів для армії⁴⁷. Отже, за доби українських урядів ректор всіяко опирався використанню університетських приміщень і майна не за призначенням, але для Добровольчої армії, яка повернула дореволюційний режим, ректор та Рада університету були готові йти на жертви. У справах університету Є.Спекторський їздив до Ростова, де звертався до уряду у справах

фінансування учбового процесу. Але вирішити проблему ремонту, забезпечення паливом та інших побутових потреб не вдалося. Наукова діяльність тривала, працювали лабораторії та клініки, в студентів приймалися екзамени, проте заняття розпочаті не були. Приблизно в такому ж становищі перебували й інші заклади вищої школи — Політехнічний, Комерційний інститути та ін. Загалом Спекторський ні як ректор, ні як попечитель навчального округу за серпень-листопад практично не встиг добитися суттєвих результатів, чи принаймні істотних зрушень хоча б на одній ділянці освітньої справи⁴⁸.

Український національний університет в цей час отримав статус приватного вузу й утримувався повністю на приватні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому у 1918 р., використовувався для потреб армії. Заняття не проводилися. Українська академія мистецтв теж існувала як приватний заклад. Заняття в ній розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях: композиції і народного орнаменту (В.Кричевський); фрески, мозаїки і монументального мистецтва (М.Бойчук), графіки (Г.Нарбут). Загальні предмети читали М.Макаренко та Д.Щербаківський. Передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту, серед викладачів якого були П.Тутковський, Є.Перфецький, В.Верховинець, В.Зіньківський, В.Артоболевський. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відігравала церква. І хоч радянська влада відкрито демонструвала своє негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до церковних обрядів не змінилися. За спостереженнями газети «Киевская жизнь» кількість відвідувань київських храмів за більшовиків навіть збільшилася. Не скоротилося й число зареєстрованих у церкві шлюбів та народжень, хоча узаконені були й цивільні обряди⁴⁹.

Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня відновила свою діяльність Єпархіальна рада. Церква виступала надійною опорою і беззастережним апологетом денікінського режиму. Одразу по вступі денікінського війська у церквах відбулися молебні з подякою Добровольчій армії.

Стоячи на сторожі «єдиної неділимої Росії», керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. Але за більшовиків вона отримала Софійський собор, Нікольський собор та Андріївську церкву, де провадила відправи українською мовою. Тепер церковна влада вирішила повернути їх попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити службу Божу у згаданих церквах.

26 вересня під час вечірні в Андріївській церкві з'явився «околоточний надзиратель» з вимогою до парафіяльної ради дати підписку, що служба божа надалі буде правитися церковнослов'янською мовою. Така підписка йому була дана. Коли 27 вересня парафіяни прийшли до всенощної, їм про це повідомив представник колишнього причту, заступник настоятеля о. Потехін.

Покинувши церкву, парафіяни жваво обговорювали подію. Вони стали на коліна навколо церкви, молилися і співали. Сцена зробила велике враження й на сторонню публіку, людей зібралось до 1 тис. Частина з них була налаштована антиукраїнські, вони лаяли «сепаратистів» і «мазепинців». Але як виявилось, три роки української революції не минули марно. В українців знайшлося достатньо симпатиків. Старець-великорос кричав: «Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям — не вільно!» Більшість публіки була на боці українців і доводила, що нікому й ніде не можна забороняти молитися, як він хоче. Люди говорили між собою, що подібні дії церковної влади й штовхають українців до сепаратизму⁵⁰.

Незважаючи на заборону влади, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, відсторонивши від служби священників і дияконів В.Липківського, Н.Шараєвського, М.Ольшевського, П. та І.Тарнавських, С.Пилипенка, М.Грушевського, О.Дурдуківського, А.Нездельницького, Ф.Гаркавенка, С.Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору — проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством «цілком неспроможним». Згідно до канонічних правил покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священникам заборонялося служити, в надії, що вони розкаються⁵¹. Священники не розкалися. Слідство тягнулося мляво більше місяця, але жодних висновків не дійшло. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення й палкі дебати серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги віруючих та громадських організацій про надання церковних приміщень, влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилась надто малою, щоб вмістити усіх прихожан. В жовтні була утворена рада об'єднаних українських парафій. Завдяки їй клопотанням було дозволено службу у більш просторій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоч у церквах, де раніше служили українці — Микільському соборі та Андріївській церкві, тепер на вечірню службу приходило не більше 10–15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Коротке існування Києва під владою денікінського режиму чітко поділяється на два періоди, які кардинально відрізняються один від одного. Розділовою межею між ними стала раптова спроба Червоної армії в середині жовтня захопити Київ. Підводячи підсумки першого місяця перебування денікінців у Києві, газета «Промінь» писала: «Відділи Добровольчої армії,

б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепаляти за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння»⁵².

Таким чином, в перший період владі вдалося досягти певних успіхів у налагодженні нормального, як для військового часу, життя великого міста. З середини жовтня розпочався зворотний процес — занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

¹ Дати в статті подано за новим стилем.

² *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. В 22 т. — Т. 6. — М., 1991. — С. 259.

³ Киевлянин. — 1919. — 27 августа (9 сентября); Киевская жизнь. — 1919. — 29 августа (11 сентября).

⁴ Коммунист. — 1919. — 30 августа.

⁵ Киевское эхо. — 1919. — 22 августа (4 сентября).

⁶ *Шульгин В.В.* Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 46.

⁷ *Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1921. — К., 1994. — С. 139.

⁸ *Карпенко С.В.* Очерки истории Белого движения на Юге России (1817–1920 гг.). — М., 2006. — С. 217–218.

⁹ Слово. — 1919. — 14(27) вересня; Промінь. — 1919. — 1(14) жовтня.

¹⁰ Киевлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября).

¹¹ Киевская жизнь. — 1919. — 25 августа (7 сентября), 27 августа (9 сентября).

¹² Киевское эхо. — 1919. — 21 августа (3 сентября).

¹³ Промінь. — 1919. — 22 вересня (5 жовтня).

- ¹⁴ *Вернадский В.И.* Вказ. праця. — С. 138.
- ¹⁵ *Гольденвейзер А.* Вказ. праця. — С. 262.
- ¹⁶ Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции. — Т. 15. — М., 1993. — С. 231.
- ¹⁷ Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Ф-16. — Оп. 479. — Спр. 195. — Арк. 6, 10, 18.
- ¹⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 21 сентября (4 октября).
- ¹⁹ ДАК. Ф. Ф-163. — Оп. 25. — Спр. 1. — Арк. 1–2, 4, 6.
- ²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 10(23), 18(31) октября.
- ²¹ Там само. — 1919. — 27 августа (9 сентября).
- ²² Там само. — 25 августа (7 сентября), 1(14) сентября.
- ²³ Промінь. — 1919. — 15(28) вересня.
- ²⁴ Там само. — 1–9(14–22) грудня.
- ²⁵ Там само. — 19 жовтня (2 листопада).
- ²⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 3(16) сентября.
- ²⁷ Там само. — 10(23) сентября.
- ²⁸ ДАК. Ф. Ф-16. — Оп. 479. — Спр. 196. — Арк. 1, 4, 5, 8, 10, 13.
- ²⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 26 сентября (9 октября).
- ³⁰ *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 37.
- ³¹ «Осведомительное агентство» — відділ білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням внутрішньої політики.
- ³² Киевская жизнь. — 1919. — 25 авг. (9 сент.).
- ³³ *Чубинский М.П.* На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.
- ³⁴ Україна. — 1919. — 19 вересня.
- ³⁵ Рада. — 1919. — 3(16) вересня; Промінь. — 1919. — 14(27) вересня.
- ³⁶ Слово. — 1919. — 14(27) вересня.

- ³⁷ Там само. — 1919. 18(31) жовтня.
- ³⁸ *Решт О.П.* Крах кірстовщини // УІЖ. — 1989. — № 11.
- ³⁹ Рада. — 1919. — 6(19) вересня.
- ⁴⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 1(14) вересня.
- ⁴¹ Там само. — 6(19) сентября; Промінь. — 1919. — 17(30) вересня.
- ⁴² Киевская жизнь. — 1919. — 12(25) вересня.
- ⁴³ Промінь. — 1919. — 18 вересня (1 жовтня).
- ⁴⁴ Потребительское общество Юга России.
- ⁴⁵ Слово. — 1919. — 30 жовтня (12 листопада).
- ⁴⁶ *Alma mater.* Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. — К., 2000. — Кн. 1. — С. 38.
- ⁴⁷ ДАК. Ф. Ф-16. — Оп. 454. — Спр. 110. — Арк. 2–5.
- ⁴⁸ *В.І.Ульяновський, В.А.Короткий, О.С.Скиба.* Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. — К., 2007. — С. 228.
- ⁴⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 6(19) сентября.
- ⁵⁰ Промінь. — 1919. — 14(27), 17 (30) вересня.
- ⁵¹ Там само. — 18 вересня (1 жовтня).
- ⁵² Там само. — 1919. — 14(27) вересня.